

تحلیل ویژگی‌های محیطی بر تنوع شخصیت انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی و نقش آن در برنامه‌ریزی محیطی

سعید ریاحی^۱

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مرضیه اخلاقی

دانشیار، گروه فلسفه اسلامی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

علی اصغر احمدی

دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

مهین رضایی

استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۱۲

چکیده

شخصیت موضوع میان رشته‌ای است. بر اساس مطالعات دانشمندان علوم محیطی، شخصیت انسان‌ها تا حد زیادی متأثر از رفتار فردی و اجتماعی انسان‌ها و البته در محیط‌های مختلف و در تناسب با اکوسیستم‌های طبیعی و اجتماعی است. به باور دانشمندان انسان‌ها در شرایط محیطی گوناگون دارای رفتارها و بعضاً تنوع شخصیت هستند که در مباحث فلاسفه به ویژه فلاسفه اسلامی مورد تامل و تتبع قرار گرفته است. شخصیت به طور کلی به ویژگی انسانها اشاره دارد و به آن دسته از جنبه‌های انسانی و ویژگی موثر فردی که عمل و رفتار انسانها برگرفته از آن است. مقاله حاضر با هدف بررسی نقش عوامل مختلف در شکل‌گیری شخصیت انسان، به نقش محیط جغرافیایی (طبیعی و اجتماعی) در شکل‌گیری و تنوع شخصیت انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی پرداخته است. روش تحقیق، کیفی مبتنی بر منطق استفهام و رویکرد آن تاویل‌گرایی است. با توجه به هدف تحقیق، تحلیل متون مورد استفاده قرار گرفته است. جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از روش کتابخانه‌ای بوده و روش تحلیل محتوای کیفی در فرایند انجام تحقیق به کار برده شد. جامعه آماری تحقیق منابع اصیل و تفسیری دانشمندان مسلمان به ویژه ابن خلدون، ابن سینا و ملاصدرا تعیین شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد نخست بنا بر تفسیرهای موجود، محیط شامل مجموعه‌ای از شرایطی طبیعی و موقعیت‌های جغرافیایی و سپس محیط اجتماعی شامل مجموعه‌ای از شرایط و عوامل اجتماعی پیرامون انسان، در شکل‌گیری و تنوع شخصیت انسان نقش موثری دارد. سپس تحقیق حاضر نشان داد اعتقادات، باورها و رفتارهای شخصی افراد در سومین عامل موثر در شکل‌گیری و تنوع شخصیت انسان است؛ اگرچه زیر بنای این موارد در عوامل محیطی و اجتماعی نهفته است. در نهایت این تحقیق نشان داد که بر اساس اندیشه‌های متفکران اسلامی، نقش محیط طبیعی و اجتماعی در شکل‌گیری شخصیت انسان، نقش ابتدایی است و در شکل‌گیری شخصیت انسان، عوامل اکتسابی و به ویژه اعمال اختیاری نقش کلیدی و اساسی را داراست.

واژگان کلیدی: محیط، انسان، شخصیت، تفکرات اسلامی.

مقدمه

شناخت و تحلیل ویژگی‌های و شخصیت انسان از دیدگاه‌های و علوم مختلف مورد بحث اساسی دانشمندان است. این مساله در روانشناسی به عنوان یک دانش مستقل مطرح و شناسانده شده است. در فلسفه اسلامی به عنوان علم النفس به آن پرداخته شده است و در علوم دیگر مانند علوم مرتبط با اخلاق و تعلیم و تربیت مورد بحث قرار گرفته است. در حوزه علوم جغرافیایی به این مساله از دیدگاه رفتاری توجه شده و دانشمندانی در این حوزه به ویژگی‌ها و شرایط انسان در تقابل با محیط‌های جغرافیایی پرداخته اند. بنابراین چنین به نظر می‌رسد توجه به مساله انسان و شکل‌گیری شخصیت متنوع موضوعی میان رشته‌ای است. در میان دیدگاه‌ها و نظرات فلاسفه، مباحث انسان‌شناسی سابقه بیش از دو هزار سال دارد و در آن دانشمندانی مانند سقراط و مکاتب فلسفی مشایی، اشراقی و صدرایی تحقیقاتی پیرامون موضوع داشته اند. در عین حال به باور جغرافی دانان نگاه به رفتار انسان در ارتباط با محیط سابقه‌ای همانند سابقه علم جغرافیا است. از دیدگاه فلاسفه به ویژه ملاصدرا در شکل‌گیری شخصیت انسان عوامل متعددی مانند محیط، وراثت و باورها و رفتارها نقش کلیدی دارد و این مساله در آرای فلاسفه اسلامی به شدت مورد تاکید قرار گرفته است. توجه به نقش این عوامل به ویژه نقش محیط و باورها و رفتارها در شکل‌گیری شخصیت انسان موضوع مورد بحث کلیدی تحقیق حاضر است.

شخصیت به طور کلی به ویژگی‌های بیرونی و قابل رویت انسانها اشاره دارد و به آن دسته از جنبه‌های انسانی گفته می‌شود که از طریق سایر افراد قابل رویت است. از این رو شخصیت گاهی به جنبه قابل رویت و ویژگی موثر فردی گوردون آلپورت از روانشناسان برجسته دوره معاصر با بررسی پیشینه مطالعات شخصیت‌شناسی و بررسی حدود ۵۰ تعریف از شخصیت انسانی به تعریف شخصیت به طور مستقل پرداخته است. به باور وی شخصیت سازمانی پویای درون فرد و متشکل از سیستم‌های روانی و جسمانی است که رفتار و افکار انسان را تعیین می‌کند. به نظر می‌رسد منظور آلپورت از سازمان پویا، تغییر و رشد دائمی شخصیت انسانی است و منظور از روانی و جسمانی، از سوی دیگر مطابق با مطالعات جغرافی دانان و دانشمندان علوم محیطی، شخصیت انسان‌ها تا حد زیادی متأثر از رفتار فردی و اجتماعی انسان‌ها در محیط‌های مختلف و در تناسب با اکوسیستم‌های طبیعی و اجتماعی است. به باور دانشمندان این حوزه انسان‌ها در عرض‌های جغرافیایی مختلف و در شرایط محیطی گوناگون دارای رفتارها و بعضا تنوع شخصیت هستند که در مباحث فلاسفه به ویژه فلاسفه اسلامی مورد تامل و تتبع قرار گرفته است. بر این اساس مقاله حاضر در پی پاسخ به این سوال کلیدی است که از دیدگاه فلاسفه اسلامی محیط جغرافیایی (طبیعی و اجتماعی) تا چه میزان در شکل‌گیری و تنوع شخصیت انسان موثر است؟

هدف اصلی پژوهش بررسی تأثیر مولفه‌های محیطی بر شخصیت انسان و بویژه تنوع شخصیت انسان است. این تحقیق به منظور شناخت و تجزیه و تحلیل و آسیب‌شناسی، انجام گرفته که در آن تنوع شخصیت از دیدگاه‌های محیطی و اجتماعی مورد تاکید بوده است. در این پژوهش، روش تحقیق کیفی مبتنی بر منطق استفهام و رویکرد آن تاویل‌گرایی است. با توجه به مساله پژوهش و هدف آن (تحلیل تاریخی)، تحلیل متون مورد استفاده قرار گرفته است. جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از روش کتابخانه‌ای بوده و، روش تحلیل محتوای کیفی در فرایند انجام تحقیق به کار برده شد. در این پژوهش واکاوی منابعی صورت گرفت که اختصاصا به موضوع اثر محیط بر تنوع شخصیت

انسان بویژه از منظر فلاسفه مرتبط بود و مطالعات جامعه آماری در حوزه دیدگاه علوم اسلامی قرار گرفت. از اینرو پژوهش حاضر مبتنی بر تحقیق کیفی است و جمع آوری داده‌ها با مرور و مراجعه به منابع دست اول متفکران اسلامی به ویژه ملاصدرا فراهم شده است. جامعه آماری تحقیق منابع اصیل و تفسیری دانشمندان مسلمان به ویژه ابن خلدون، ابن سینا و ملاصدرا است. در فرایند تحقیق کیفی ابتدا به برداشت شواهد مثالی از منابع و مستندات تفسیری درباره مولفه‌های مانند طبیعت، محیط جغرافیایی، محیط اجتماعی و محیط فرهنگی؛ عوامل موثر بر شکل‌گیری محیط جغرافیایی از یک سو و مولفه‌هایی مانند شخصیت، تنوع شخصیت، تکامل شخصیت و در نهایت اثرات محیط‌های طبیعی و فرهنگی بر شکل‌گیری و تنوع شخصیت از سوی دیگر پرداخته شد. سپس در مراحل بعد با استفاده از مقولات مقدماتی و محوری، تبیین مسئله و نقش عوامل محیطی در شکل‌گیری شخصیت و تنوع آن صورت گرفته است. یافته‌های تحقیق با استفاده از شواهد مثالی و مقولات مقدماتی و محوری به سرانجام رسیده و در نهایت موضوعات مختلف ارائه شده است. در بررسی مستندات و منابع اصیل و تفسیری تحقیق حاضر بر منابع زیر تاکید شده است. نخست کتاب *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*؛ کتاب *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*؛ کتاب *المبدا و المعاد*؛ کتاب *مفاتیح الغیب*؛ و کتاب *تفسیر القرآن الکریم* و کتاب *اسرار الآیات* تالیف صدرالدین شیرازی که قرن دهم نگاشته شده است. به علاوه منابع مانند مقدمه ابن خلدون از عبدالرحمن بن محمد ابن خلدون و قانون در طب تالیف ابن سینا مورد بررسی قرار گرفته است. برای تجزیه و تحلیل داده از مدل تحلیل محتوی استفاده شده و در نهایت تحقیق حاضر به صورت کیفی به انجام رسیده است.

چارچوب نظری

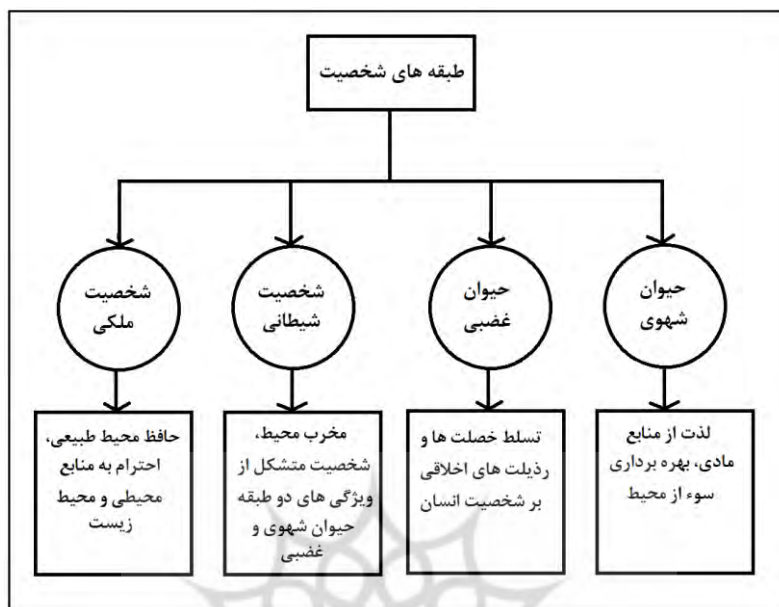
در نوشته‌های کلاسیک مکاتب اسلامی برای بیان و تبیین شخصیت از اصطلاحاتی مانند نفس، قلب، روح یا روان استفاده می‌شود (Haque, A, Mohamed, Y, 2015:13). در تعبیر و فرهنگ قرآنی، به استناد آیه شریفه "قُلْ كُلٌّ یعمل علی شاکلته" (الاسراء: ۱۷/۸۴) شاکله به معنای شخصیت به کار برده شده است (Ahmadi, A, 2016:13). بر این اساس می‌توان گفت عمل و رفتار انسانها برگرفته از شخصیت انسانی است. در آثار ملاصدرا نیز شاکله به معنای مختلفی به کار رفته است. نخست؛ مبتنی بر تفسیر ملاصدرا از آیه مزبور شاکله به عنوان فطرت انسانی شناسانده شده و آنچه از انسان ظاهر می‌شود، حاکی از باطن و ضمیر اوست (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981a:41). دوم؛ بنا بر تفسیر و باور ملاصدرا، شاکله به معنای نیت دانسته شده و رفتار انسانها، فرع و ثمره نیت است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1984:543). سوم؛ شاکله، نفس انسانی یا همان شخصیت است و اعمال انسان متناسب با شاکله و شخصیت انسان است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1987, vol.7:430). بر این اساس می‌توان گفت در فلسفه اسلامی به ویژه حکمت صدرایی شاکله به معنای شخصیت امروزی است. مشابه همین آرا در آثار متفکران و اندیشمندان مسلمان معاصر به اشکال دیگری نیز مطرح شده است (برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به طباطبایی، ۱۳۶۶، ج ۱۳، ص ۲۵۹-۲۶۹).

از سوی دیگر، و حتی مهم تر از تعبیر شاکله به معنای شخصیت، با جستجو در آرا و دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان به ویژه ملاصدرا می‌توان نتیجه گرفت که عبارت نفس را در معنای شخصیت بکار برده شده است *Sadr ad-Din*

(Shirazi, M, 1987, vol.4:295-296). از این رو و به باور اندیشمندان مسلمان نفس همانند شخصیت منشا رفتارهای انسان در قبال محیط، طبیعت، جامعه و اجتماع است. در میان مباحث گوناگون اندیشمندان مسلمان درباره شخصیت، مسائلی مانند مراتب شخصیت، تحول و رشد شخصیت و طبقه بندی شخصیت از جایگاه بالایی برخوردار است. به ویژه آنکه آرای فلسفی انسان شناسی که از سوی ملاصدرا ارائه شده است، برجسته تر به نظر می‌رسد. در زمینه مراتب شخصیت، تفکرات انسان شناسانه اندیشمندان اسلامی بر این نکته متمرکز است که پیش از شکل‌گیری شخصیت، انسانها ابتدا مراتب نباتی و حیوانی را سپری می‌کنند. در مرحله نباتی چنین متصور شده که انسان در دوره جنینی قرار دارد. در مرحله حیوانی که پیش از مرحله بلوغ است انسان دارای قوای ادراکی و تحریکی است. در نهایت در مرحله پس از بلوغ شخصیت انسان شکل می‌گیرد و رفتار انسان بر اساس این دوره قابل تعریف است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981c, vol.8:136-137). در زمینه تحول و رشد شخصیت، بنا بر باور اندیشمندان اسلامی شخصیت انسانها شکل ایستا نداشته و همواره با تحول و رشد دائمی همراه است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981a:334). از این رو می‌توان تکامل رفتار انسان در قبال محیط‌های طبیعی و اجتماعی متناسب با دوره تحول و رشد بازایی می‌شود. در ارتباط با طبقه بندی شخصیت انسانها، آرای متفکران اسلامی نشان می‌دهد بواسطه دخالت و اثر محیطی و اجتماعی، شخصیت انسانها در چهار گروه حیوانی شهوی، حیوانی غضبی، شیطانی و ملکی طبقه‌بندی می‌شود. در گروه اول، لذت از منابع مادی و بهره‌برداری از محیط بر سایر جنبه‌ها غلبه دارد. در گروه دوم، خصوصیات‌ها و رذیلت‌های اخلاقی بر سایر جنبه‌های شخصیت انسان مسلط است. گروه سوم طبقه بندی شخصیت متشکل از ویژگی‌های و خصوصیات توأم دو گروه قبلی است. در نهایت گروه چهارم شامل شخصیت ملکی است که در آن رفتار خدایسندانه و مبتنی بر بینش الهی بر سایر جنبه‌ها مسلط است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981c, vol.7: 185). بنا بر گروه بندی فوق، و مطابق با آموزه‌های متفکران مسلمان، شخصیت و رفتار سه گروه نخست، در ارتباط با محیط مخرب و گروه چهارم حافظ محیط طبیعی است (رجوع شود به مقالات بررسی و تحلیل نسبت انسان و طبیعت در فلسفه ملاصدرا، پاییز ۱۳۹۶؛ ارزش ذاتی طبیعت در نگاه صدرالمتألهین شیرازی، تابستان ۱۳۹۱). به اعتبار صریح آموزه‌های متفکران مسلمان از جمله ملاصدرا صلاحیت آبادانی طبیعت و محیط صرفاً از انسان کامل و ملکی بر می‌آید (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:128).

بعد دیگر توجه به محیط در آراء و اندیشه‌های متفکران مسلمان، به نحوی برخاسته از منابع متقن و محکم اسلامی است. ضمن آنکه بسیاری از نظرات متفکران اسلامی درباره طبیعت و محیط زندگی انسانها برخاسته و یا تفسیر منابع مقدس و الهی از جمله قرآن کریم است. در این زمینه متناسبی از آیات شریفه قرآن کریم، دانشمندانی مانند ملاصدرا به جنبه‌های متعددی از لزوم توجه، عبرت آموزی، درک محیط طبیعی و بهره‌برداری از امکانات محیط در جهت تکامل انسان و به ویژه شخصیت انسانی است. برای نمونه و مطابق با آیه شریفه وَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ (الجاثیه/ ۴۵) / ۱۳) متفکران اسلامی چنین اعتقاد دارند که انسان سزاوار است هر آنچه در محیط طبیعی و فرهنگی انسان وجود دارد، به طور شایسته درک، تسخیر و بهره‌برداری نماید (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:125). یا مطابق با آموزه‌های دینی و مذهبی متفکران مسلمان بر این باورند که بسیاری از مسایل پیرامون انسان که موثر در تکامل شخصیت انسان است، قابل یادگیری و عبرت آموزی است همانند آنچه در مثال محل

زندگی زنبور بر بلندی آمده است که آن را از بلایا مصون می‌دارد. مشابه چنین عبرت آموزی برای انسان در تعیین محل زندگی که مصون از بلایای مانند سیلاب باشد در تفسیرهای متفکران اسلامی دیده می‌شود. (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:126).

شکل شماره ۱: طبقه بندی و ویژگی‌های شخصیت انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی

Source: (Research findings)

در عبارت صریح تر متفکران اسلامی بر این باورند که کلیه بسترهای طبیعی و حیوانی مانند دشتهای، پوشش گیاهی، رودها و دریاها و هرآنچه در محتویات آنهاست برای رشد و تکامل انسانها پدید آمده و در جهت تکامل انسانی است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:124). بر اساس آیات کریمه قرآن، بخشی از مواهب طبیعی و محصولات و فرآورده‌هایی که حاصل فعالیت کشاورزی انسانهاست مانند تولید و به عمل آوری خرما، انگور، زیتون و یا فعالیت‌های دامی در تولید گوشت، شیر، پوست یا تولید عسل و نظایر آن در آرای متفکران مسلمان به عنوان بخشی از منابع طبیعی در دسترس و قابل بهره‌برداری انسانها تفسیر شده که در بهره‌برداری، رشد و تکامل انسانها موثر است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:125) در نهایت می‌توان گفت بر اساس آموزه‌های دینی و تفسیر اندیشمندان مسلمان محیط طبیعی هیچ گاه در جهت خسارت و آسیب به انسان طراحی نشده و عبارت طبیعت هیچ گاه خطا نمی‌کند به طور صریح در نظرات این متفکران دیده می‌شود (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:126).

یافته‌های تحقیق

تحقیق حاضر در پی بررسی عوامل محیطی و نقش آنها در شکل‌گیری و تنوع شخصیت صورت گرفته است با توجه به ماهیت ترکیبی و میان رشته‌ای بودن تحقیق یافته‌های پژوهش حاضر در چهار بخش ارائه می‌گردد. لازم به یادآوری است جهت اختصار در محتوی مقاله از ارائه شواهد مثالی و مقولات مقدماتی تحقیق پرهیز شده است و در بخش یافته‌های تحقیق صرفاً به چهار مقوله محوری تاکید شده است.

- نقش محیط طبیعی در شکل‌گیری شخصیت

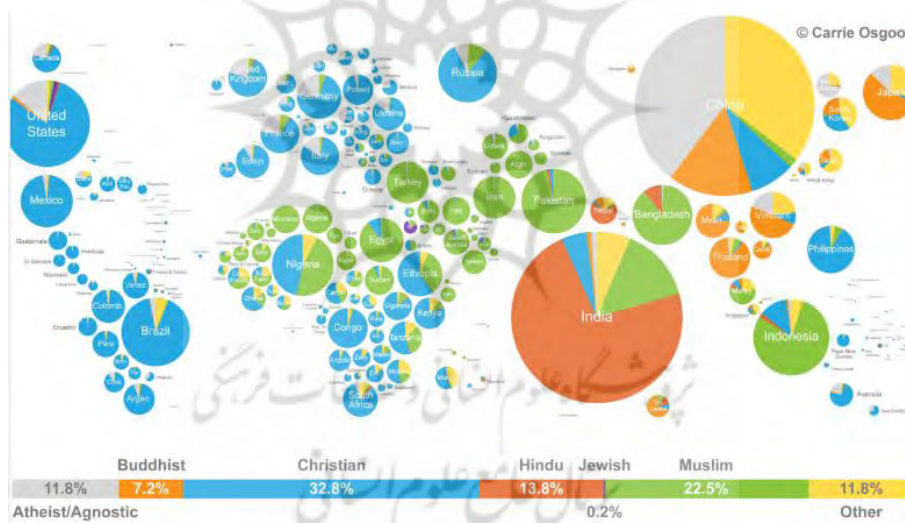
برای تبیین مقوله نقش محیط طبیعی در شکل‌گیری شخصیت انسان منابع متعددی به ویژه از سوی ابن خلدون، ابن سینا و ملاصدرا مورد بررسی قرار گرفته است در این زمینه ۳۱ شاهد مثالی به دست آمده که مبین نقش کلیدی و اثر گذاری محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی بر شخصیت انسانی است. برای نمونه با استفاده از منابع اصیل و تفسیری ابن خلدون، ابن سینا و ملاصدرا چنین مطرح شده است که عوامل جغرافیایی از قبیل آب و هوا، سرما و گرما، خشکی و رطوبت، جنگلی یا کوهستانی بودن یا دشت و کویری بودن، شرایط فیزیکی محله و مسکن، تراکم افراد در اطاق و مسکن، آلودگی هوا، آلودگی صوتی و یا زیبایی و زشتی محیط زندگی، معماری منازل و... هر یک به نحوی در شکل‌گیری شخصیت انسان موثر است. به عقیده ابن خلدون ساکنان اقلیم‌های معتدل، در مقایسه با ساکنان اقلیم‌های دور از اعتدال، متعادل تر هستند. ابن خلدون معتقد است که شادی و فرح به ساکنان مناطق گرمسیر سریع تر دست می‌دهد. وی در تحلیل این امر بر این اعتقاد است، حرارت بخار و هوا را می‌پراکند و بر حاکمیت آن می‌افزاید، به همین سبب به ساکنان اقلیم‌های گرم، شادی و فرح دست می‌دهد (Ibn Khaldun, A, 2012:192). از سوی دیگر به باور برخی دانشمندان رابطه طبیعت و انسان به صورت داد و ستد برقرار بوده است. انسان از طبیعت بهره می‌برد و پس مانده‌های خود را به طبیعت برمی‌گرداند. با پیدایش تکنولوژی شکل داد و ستد انسان و طبیعت متحول شده و در قالب غلبه بر طبیعت ادامه پیدا کرده است (Miller, J, 2013:48). در تعبیر دیگر، به باور ملاصدرا و در تبیین هستی‌شناسی، طبیعت دارای حیات و قدرتی است که منشا اثر بر انسان و سایر موجودات روی زمین است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981c, vol.6:117). در این دیدگاه انسان بخشی از طبیعت تلقی می‌شود که فاقد آینده مشخص در زمین است مگر آنکه بتواند مبتنی بر نوع شخصیت و رفتار، از منابع محیطی و طبیعت حفاظت نماید. به باور ابونصر فارابی، در بسیاری از موارد جنس، نوع، و معماری مسکن افراد در جوامع مختلف برگرفته از خصوصیات اخلاقی و شخصیت گروه‌های اجتماعی است. چنانکه در بعضی از مصداق‌ها خانه‌ها و مسکن ساخته شده در نواحی گرم و خشک و بیابانی با نواحی مرطوب ضمن بهره‌مندی از منابع طبیعی و محیطی، متاثر از ویژگی‌های شخصیتی گروه‌های اجتماعی افراد ساخته می‌شود (Farabi, A, 2009:27).

در تاریخ فلسفه اسلامی، از قرن چهارم هجری به بعد منابع و مستندات محکمی بر اساس نظریات متفکران پیشین وجود دارد که نشان می‌دهد در شکل‌گیری شخصیت انسان‌ها عوامل جغرافیایی از جمله آب و هوا و شرایطی مانند ارتفاع، پرآبی و کم‌آبی، دمای هوا و زاویه تابش خورشید نقش موثری در شکل‌گیری و خصوصیات اخلاقی افراد دارد (Ikhwan al-safa', 2017:291). به اعتبار مستندات تاریخی در تبیین اثر طبیعت بر ویژگی‌های شخصیتی افراد، گزاره‌های متعددی قابل دریافت است. برای نمونه اخوان الصفا معتقدند که در سرزمین‌های سرد عرض‌های شمالی ویژگی‌های شخصیتی افراد بر شجاعت و زیرکی متمرکز است و آب و هوای عرض‌های جنوبی، خصوصیات متفاوت شخصیتی را در افراد پدید می‌آورد (Ikhwan al-safa', 2017:291). مشابه همین نظرات، ابن سینا که در قرن‌های چهارم و پنجم هجری زندگی کرده است، از تاثیر عوامل متعدد طبیعی مانند پستی و بلندی، مجاورت با کوهستان‌ها یا دریاها و حتی کیفیت خاک بر حالات انسان و به ویژه بر شخصیت انسان سخن گفته است (Avicenna (Ibn Sina), H, 2019:213). در نهایت مهم‌ترین وجه اثر گذاری محیط طبیعی بر شکل‌گیری شخصیت انسان از سوی حکیم برجسته فلسفه اسلامی به نام ملاصدرا اراده شده است. چنانچه بر اساس آیات کریمه قرآن به

ویژه آیه ۶ سوره اعراف بیان داشته است که ویژگی‌های محیطی اثر مستقیم بر شکل‌گیری شخصیت انسان دارد و به طور مشخص اظهار نمود سرزمین پاک، انسان‌های پاک سرشت و با شخصیت سالم پدید می‌آورد (Sadr ad-Din Shirazi, M, (1981b:140). بنا بر شواهد و نمونه‌های مشخص گردید در آراء و اندیشه‌های دانشمندان و متفکران بزرگ اسلامی عوامل طبیعی مانند آب و هوا، توپوگرافی و کیفیت شرایط طبیعی در شکل‌گیری شخصیت انسان و حتی نوع شخصیت انسان اثر مستقیم دارد.

– نقش محیط اجتماعی و باورها در شکل‌گیری شخصیت

محیط اجتماعی در پژوهش حاضر بر مجموعه‌ای از شرایط و عوامل اجتماعی دلالت دارد که در آن انسان برخی از خصوصیتی و اخلاقی را به صورت اکتسابی دریافت می‌کند. این شرایط و عوامل شامل محیط خانواده، محیط خویشاوندی، اقوام و طایفه، شهر و روستا و سازمان‌های رسمی و غیر رسمی آموزش و تعیم و تربیت است. به گونه‌ای که انتخاب دین توسط اشخاص متأثر از محیط اجتماعی آنان است (نقشه ۱). در واقع بر اساس آموزه‌های دریافت شده از مستندات و مکتوبات مذهبی و فلسفی و تجارب اجتماعی دوره معاصر، با صراحت می‌توان گفت که بخشی از ویژگی‌های شخصیتی انسان از این مولفه‌ها دریافت و شکل می‌گیرد. مطالعات پژوهش حاضر نشان داده است که ۴۲ شاهد مثالی در این زمینه در مستندات آراء و اندیشه‌های متفکران اسلامی وجود دارد.

نقشه ۱. پراکنندگی ادیان در جهان (Source: www.wikipedia.org)

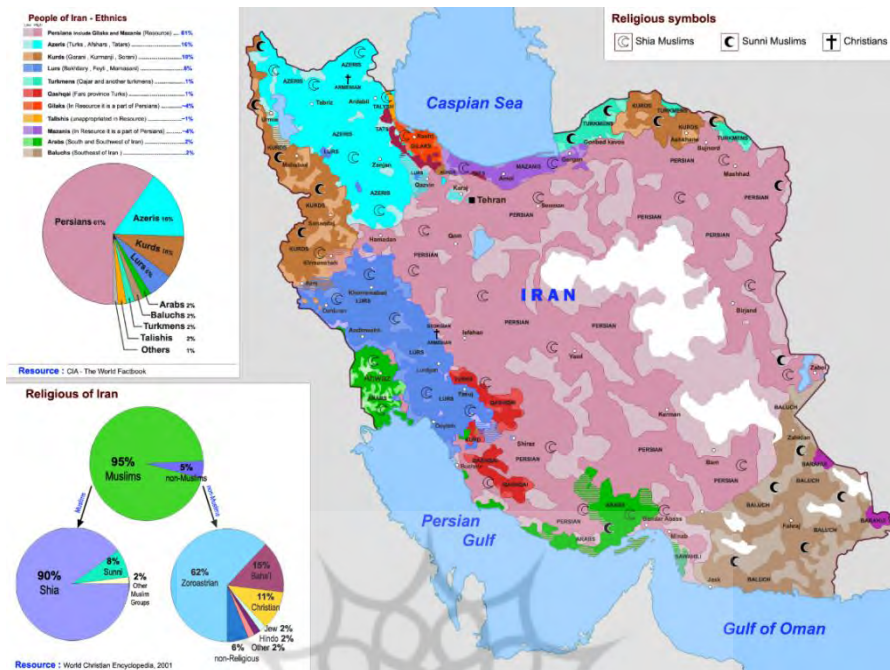
نمونه نخست از آرای و نظریات ابن خلدون و اثر محیط اجتماعی بر شخصیت انسانی متمرکز است. ابن خلدون در بیان اثر محیط اجتماعی بر شخصیت انسان بر جوامع شهرنشین و دارای تمدن تأکید فزاینده‌ای دارد. از نظر وی با ارزش‌ترین و مهم‌ترین نقش تاثیر اجتماعی بر شخصیت انسان‌ها در جوامع شهرنشین شکل می‌گیرد. در فرهنگ شهرنشینی ابن خلدون، افراد و گروه‌های اجتماعی شهرنشین دارای اقتصاد قوی تر و به دنبال رفاه بیشتری هستند که در تعابیر امروزی به معنای جوامع متمدن شناخته و شناسانده می‌شود. به باور ابن خلدون شکل‌گیری تمدن‌ها با ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی مرفه، شکل‌گیری اجتماعی نظام‌های مالیاتی و نظام حاکمیتی و نیز شکل‌گیری اجتماعاتی با عوارض گمرکی و مالیاتی نتیجه تغییر حالت و شخصیت انسان از اجتماعات بدوی به اجتماعات شهرنشینی است. در این ارتباط می‌توان گفت تفاوت‌های شخصیت از منظر ابن خلدون در اجتماعات یکجا نشین تنوع

بیشتری دارد (Haque, A, Mohamed, Y, 2015:110). از سوی دیگر در جوامع شهرنشین، با خصوصیات شخصیتی متکی به رفاه و مادیات مشکلات اجتماعی و فرهنگی نیز پدید می‌آید. به گونه‌ای که در اغلب موارد در تمدن‌های شکل یافته از نظام‌های اجتماعی و فرهنگی، نتایج شخصیتی مبتنی بر صفات و ویژگی‌های روحی و روانی انسان مانند بی اخلاقی و بعضاً دروغ‌گویی و توجه به مادیات و جنبه‌های رفاه مادی تعمیم یافته و گسترده تر است. به باور ابن خلدون خصوصیات شخصیتی و اخلاقی تنوع طلبی و سایر صفات نامطلوب از سوی انسان‌ها در جوامعی که به مادیات و رفاه مادی توجه دارند، بیشتر است (Ibn Khaldun, A, 2012:245).

از دیدگاه متفکران مسلمان به ویژه ملاصدرا، عوامل موثر بر شکل‌گیری شخصیت انسان از منظر اجتماعی مسایل دیگری مطرح است. به باور ملاصدرا، چهار عامل کلیدی، وراثت، محیط، اندیشه و رفتار انسان از عوامل کلیدی سازنده شخصیت انسان‌ها است. در این میان عامل اول یا وراثت اثر ابتدایی بر شکل‌گیری شخصیت انسان دارد. اما محیط اجتماعی به عنوان عامل ثانوی نقش مستقیم بر شخصیت انسان دارد که غالباً به صورت اکتسابی است. بخشی دیگر از محیط اجتماعی موثر در شکل‌گیری شخصیت انسان از دیدگاه ملاصدرا، اثر حالات و ویژگی‌های اخلاقی خانواده و به ویژه پدر و مادر است. در وجه مهم تر ملاصدرا بر شکل‌گیری شخصیت انسان، ناشی از مسایل قومی، جنسیتی، فرهنگ و سرزمین تاکید دارد (نقشه ۲). در این زمینه می‌توان گفت تا حد زیادی شخصیت انسان بر اساس تعالیم و آموزه‌های مذهبی و به ویژه بر اساس آنچه در قرآن کریم آمده است، ملاصدرا بر اثر حکمت خداوند بر شکل‌گیری تفاوت شخصیت انسان تاکید دارد. (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:139) علاوه بر اینها با توجه به ادبیات اثر محیط اجتماعی بر شخصیت اثر تعلیم و تربیت و آموزگار در شکل‌گیری شخصیت از دیدگاه ملاصدرا کلیدی است به ویژه آنکه بسیاری از جهات شخصیت افراد و نوع شخصیتی انسان‌ها بواسطه نوع تعلیم و تربیت و تاثیر پذیری افراد در نظام تعلیم و تربیت است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981b:141). بنابراین مباحث مبرهن است که در شکل‌گیری شخصیت انسان محیط اجتماعی و مولفه‌های کلیدی مانند نظام تعلیم و تربیت، نوع سکونت گاه، خانواده و شرایط اجتماعی اثر مستقیم دارد. پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در آراء و اندیشه‌های متفکران اسلامی به ویژه ملاصدرا دو عامل موثر دیگر در شخصیت انسان، اعتقادات، باورها و رفتارهای شخصی افراد است. اگرچه زیر بنای این موارد در عوامل محیطی و اجتماعی نهفته است. در این زمینه یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد ۹۵ شاهد مثالی در مستندات و نوشته‌های متفکران اسلامی وجود دارد. به ویژه در نوشته‌های متفکران سده‌های اخیر و دوره معاصر از جمله ملاصدرا و علامه طباطبایی این شواهد پر رنگ تر و برجسته تر است. به باور متفکران، یکی از ارکان مهم سازنده شخصیت انسان، باورها و اندیشه‌های انسان است. چنین به نظر می‌رسد این باورها و اندیشه‌ها نخست در شکل‌گیری شخصیت انسان موثر بوده و پیامد آن در رفتارها اثر مستقیم دارد. (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981c, vol.9:368). از این رو می‌توان گفت نقش ادراک و یا درک انسان از عالمی که انسان به او وابسته است، در شکل‌گیری شخصیت و شکل‌گیری رفتار انسان نسبت به محیط طبیعی و اجتماعی اثر بخش است. از سوی دیگر بنا بر ادبیات مرتبط با تکامل شخصیت انسان چنانچه اعمال و افعال و رفتارهای انسان تکرار پذیر شده و به صورت تثبیت شده درآید به عنوان ملکه نفس انسان شناخته می‌شود. به باور

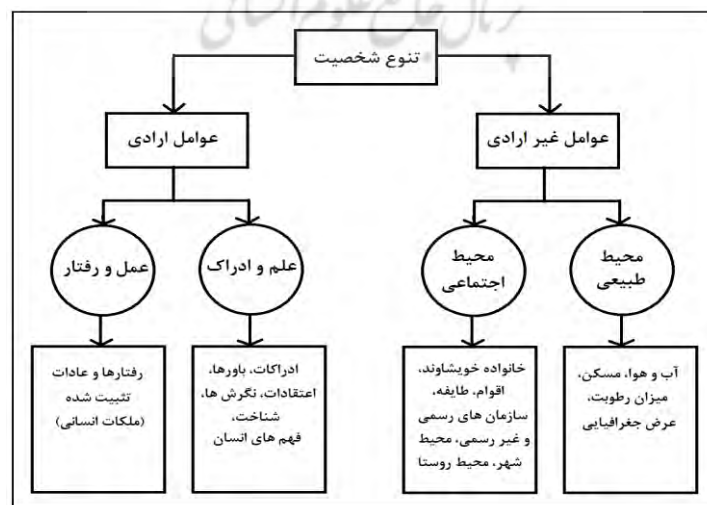

ملاصدرا، تکرار عمل انسان موجب تثبیت صفت و رفتار شده و این امر در شکل‌گیری شاکله انسانی اثر مستقیم دارد (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981a:288).

نقشه ۲. پراکندگی قومی در ایران (Source: www.wikipedia.org)

در واقع بسیاری از ویژگی‌های شخصیت انسان ناشی از رفتارهای تثبیت شده انسان است و این امر می‌تواند در نوع نگرش و برخورد به محیط‌های اجتماعی و طبیعی اثر بخش باشد. بخش دیگری از ویژگی‌های شخصیتی انسان که برخاسته از اعتقادات، باورها و اندیشه‌ها است، در قالب مراحل مختلف قابل طبقه بندی است. به اعتقاد متفکران مسلمان، در هر مرحله از ادراک، شخصیت جدیدی در انسان پدید می‌آید به نوعی حالات و صفات انسان متحول و دگرگون می‌شود. در واقع می‌توان گفت شخصیت انسان تابع درک انسان بوده و هر مرحله‌ای که درک انسان تعالی بیابد، نوع جدیدی از شخصیت انسان شکل می‌گیرد. (Khosronejad, Morteza, Ghomi, Mohsen, Sharifani, 2009:94-95).

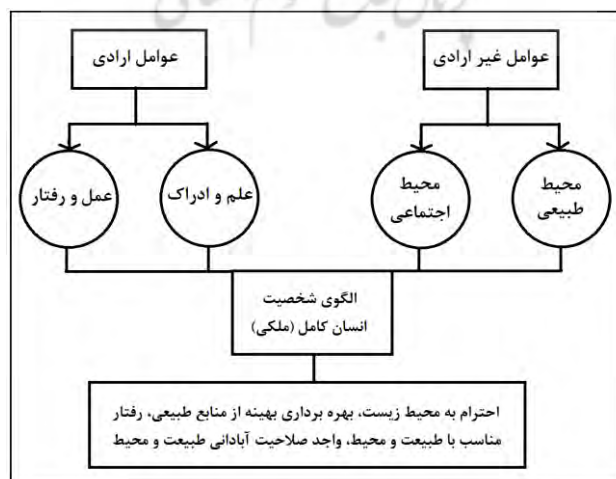
شکل شماره ۲: عوامل موثر بر تنوع شخصیت انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی (Source: Research findings)

بدیهی است علم در میزان درک و تعالی انسان و به تبع آن شکل‌گیری شخصیت، اثر مستقیم دارد. از همین نکته است که ملاصدرا به طور قاطع اعتقاد دارد علم و عمل دو بال مهم و کلیدی شخصیت انسان است (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981a:277). با توجه به محور و موضوع پژوهش حاضر، و توجه ویژه بر اثر گذاری محیط طبیعی و اجتماعی بر شکل‌گیری شخصیت انسان، از پرداختن گسترده به مسئله ادراک و عمل پرهیز شده است.

- بنیان‌های شکل‌گیری و تنوع شخصیت

بخش پایانی یافته‌های تحقیق حاضر بر چند یافته متمرکز است. نخست با صراحت می‌توان گفت بر اساس آراء و اندیشه‌های متفکران اسلامی نقش محیط طبیعی و اجتماعی در شکل‌گیری شخصیت انسان، نقش مستقیم است. از این رو می‌توان گفت به جز دو مولفه مزبور، شخصیت انسان متأثر از شرایط دیگری است که به عنوان نقش اصلی شناخته می‌شود. در اینباره یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد ۸۲ شاهد مثالی در این زمینه در منابع و مستندات مورد بررسی وجود داشته است. به باور متفکران اسلامی، پذیرش اثر مستقیم محیط جغرافیایی و اجتماعی بر شکل‌گیری شخصیت انسان، به نوعی پذیرش جبر جغرافیایی است. در حالی که در شکل‌گیری شخصیت انسان، نقش عوامل اکتسابی و به ویژه اختیار نقش کلیدی و اساسی است که در بحث مکاتب جغرافیایی به عنوان مکتب امکان‌گرایی شناخته می‌شود. بر این اساس می‌توان گفت متناسب با اندیشه‌های متفکران مسلمان، داده‌های ذاتی و اکتسابی نقش اولیه در شکل‌گیری شخصیت انسان داشته و علم، ادراک و عمل و رفتار نقش اساسی و نقش کلیدی در شکل‌گیری شخصیت انسان دارد.

بر اساس آنچه از مستندات متفکران مسلمان به دست می‌آید، انسان‌ها دارای چهار شخصیت هستند که وابستگی تام به عمل و اندیشه انسان دارد. این چهار نوع شخصیت عبارت‌اند از شخصیت حیوانی شهوی، حیوانی غضبی، شخصیت شیطانی و شخصیت ملکی (Sadr ad-Din Shirazi, M, 1981c, vol.9:93). به باور متفکران اسلامی، سه نوع اول شخصیت، اشکال مورد نظر شخصیت در اهداف تعالی خلقت نیست، نوع چهارم هدف غایی از خلقت انسان است که مورد نظر متفکران مسلمان می‌باشد. این نوع از شخصیت انسان بهره‌برداری مطلوب از محیط طبیعی داشته و حافظ محیط زیست است. در واقع چنین به نظر می‌رسد شخصیتی که مورد نظر در آموزه‌های مذهبی و دینی است شخصیتی است که نسبت به محیط طبیعی و اجتماعی، نحوه بهره‌برداری از محیط طبیعی و منابع محیطی توجه لازم را داشته و متناسب با اندیشه و شخصیت تکامل یافته، تعامل شایسته‌ای با محیط دارد.

شکل شماره ۳: مدل کاربردی تحقیق در جهت حفظ محیط زیست (Research findings)

نتیجه‌گیری و دستاوردهای علمی و پژوهشی

با توجه به موضوع میان رشته‌ای بوده تکوین و تنوع شخصیت انسان، و بر اساس مطالعات دانشمندان علوم محیطی، شخصیت انسان‌ها تا حد زیادی متأثر از رفتار فردی و اجتماعی انسان‌ها و البته در محیط‌های مختلف و در تناسب با اکوسیستم‌های طبیعی و اجتماعی است. به باور دانشمندان انسان‌ها در شرایط محیطی گوناگون دارای رفتارها و بعضاً تنوع شخصیت هستند که در مباحث فلاسفه به ویژه فلاسفه اسلامی مورد تامل و تتبع قرار گرفته است. مطابق با مطالعات دانشمندان علوم محیطی، شخصیت انسان‌ها تا حد زیادی متأثر از رفتار فردی و اجتماعی انسان‌ها در محیط‌های مختلف و در تناسب با اکوسیستم‌های طبیعی و اجتماعی است. به باور دانشمندان این حوزه انسان‌ها در عرض‌های جغرافیایی مختلف و در شرایط محیطی گوناگون دارای رفتارها و بعضاً تنوع شخصیت هستند که در مباحث فلاسفه به ویژه فلاسفه اسلامی مورد تامل و تتبع قرار گرفته است. بنا بر مسایل فوق، نتایج تحقیق حاضر را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد.

نخست، در تبیین نقش محیط طبیعی در شکل‌گیری شخصیت انسان منابع متعددی مورد بررسی قرار گرفته و ۳۱ شاهد مثالی مبین نقش کلیدی و اثر گذاری محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی بر شخصیت انسانی است. دوم، محیط اجتماعی به عنوان مجموعه‌ای از شرایط و عوامل اجتماعی که در آن انسان برخی از خصوصیات اخلاقی را به صورت اکتسابی دریافت می‌کند، شامل محیط خانواده، محیط خویشاوندی، اقوام و طایفه، شهر و روستا و سازمان‌های رسمی و غیر رسمی آموزش و تعلیم و تربیت به نحو موثرتر در شکل‌گیری شخصیت انسان موثر است. مطالعات پژوهش حاضر نشان داد که ۴۲ شاهد مثالی در این زمینه در مستندات اندیشه‌های متفکران اسلامی وجود دارد.

سوم، در آرا و اندیشه‌های متفکران اسلامی، دو عامل موثر دیگر در شخصیت انسان، اعتقادات، باورها و رفتارهای شخصی افراد است که نقش کمتری از دو عامل قبلی ندارد. اگرچه زیر بنای این موارد در عوامل محیطی و اجتماعی نهفته است. در این زمینه یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد ۹۵ شاهد مثالی در مستندات و نوشته‌های متفکران اسلامی وجود دارد. به ویژه در نوشته‌های متفکران سده‌های اخیر و دوره معاصر از جمله ملاصدرا و علامه طباطبایی این شواهد پر رنگ تر و برجسته تر است.

در نهایت می‌توان گفت بر اساس آراء متفکران اسلامی نقش محیط طبیعی و اجتماعی در شکل‌گیری شخصیت انسان، نقش ابتدایی است و شخصیت انسان متأثر از شرایط دیگری است که به عنوان نقش اصلی شناخته می‌شود. در این باره تحقیق ۸۲ شاهد مثالی در این زمینه نشان می‌دهد. به باور متفکران اسلامی، پذیرش اثر مستقیم محیط جغرافیایی و اجتماعی بر شکل‌گیری شخصیت انسان، به نوعی پذیرش جبر جغرافیایی است. در حالی که در شکل‌گیری شخصیت انسان، نقش عوامل اکتسابی و به ویژه اختیار نقش کلیدی و اساسی است که در بحث مکاتب جغرافیایی به عنوان مکتب امکان‌گرایی شناخته می‌شود.

بر این اساس می‌توان گفت متناسب با اندیشه‌های متفکران مسلمان، داده‌های ذاتی و اکتسابی نقش اولیه در شکل‌گیری شخصیت انسان داشته و علم، ادراک و عمل و رفتار نقش اساسی و نقش کلیدی در شکل‌گیری شخصیت

انسان دارد. در واقع، به باور متفکران اسلامی، سه نوع اول شخصیت، اشکال مورد نظر شخصیت در اهداف تعالی خلقت نیست، نوع چهارم هدف غایی از خلقت انسان است که مورد نظر متفکران مسلمان می‌باشد. این نوع از شخصیت انسان بهره‌برداری مطلوب از محیط طبیعی داشته و حافظ محیط زیست است. چنین به نظر می‌رسد شخصیتی که مورد نظر در آموزه‌های مذهبی و دینی است شخصیتی است که نسبت به محیط طبیعی و اجتماعی، نحوه بهره‌برداری از محیط طبیعی و منابع محیطی توجه لازم را داشته و متناسب با اندیشه و شخصیت تکامل یافته، تعامل شایسته‌ای با محیط دارد.

بر اساس مطالعه حاضر، بر شخصیت انسان عوامل متعددی اثر بخش است. بخش عمده‌ای از این اثر بخشی وابسته به محیط طبیعی و جغرافیایی است. این موضوع می‌تواند در نظام تعلیم و تربیت مبنای برنامه‌ریزی و آگاهی بخشی به متولیان تعلیم و تربیت قرار گیرد. بر این اساس دستاورد مهم علمی و پژوهشی مطالعه حاضر استفهام چارچوب شکل‌گیری شخصیت انسان از عوامل گوناگون و ارائه آن در نظام تعلیم و تربیت است. دومین دستاورد پژوهشی مطالعه حاضر نشان دادن بسیاری از رفتارهای انسان در قبال محیط زیست است. در این زمینه مطالعه حاضر می‌تواند به عنوان پژوهش اولیه، مبنای مطالعات آینده درباره رفتار انسان نسبت به محیط زیست با توجه به نقش محیط طبیعی و جغرافیایی در شکل‌گیری شخصیت انسان است. علاوه بر این، مطالعه حاضر در زمینه میزان و نحوه بهره‌برداری از منابع محدود محیطی و یا میزان و نحوه مصرف منابع محیطی مبنای مطالعات بعدی قرار گیرد. بر این اساس با توجه به نقش عوامل محیطی در شکل‌گیری شخصیت انسان می‌توان گفت شخصیت انسان در قبال بهره‌برداری و مصرف منابع محیطی به ویژه منابعی که با محدودیت مواجه است، تا حدی وابسته به عوامل و محیط جغرافیایی است. لذا مطالعه حاضر می‌تواند در آینده پژوهی رفتار انسان نسبت به میزان و نحوه بهره‌برداری از منابع محیطی و چگونگی مصرف مورد استفاده قرار گیرد. ضمن آنکه هر سه دستاورد علمی و پژوهشی مطالعه حاضر، در چارچوب تربیتی و آموزش‌های رسمی و غیر رسمی نظام تعلیم و تربیت، در شکل‌گیری رفتارهای محیطی نسل آینده موثر واقع شود.

مطالعه حاضر نشان داد، شخصیت انسان بر اساس عوامل ارادی و غیر ارادی شکل یافته بر این اساس، انسان‌ها به انواع مختلفی طبقه بندی می‌شوند. در عوامل ارادی نقش محیط طبیعی و اجتماعی و در عامل غیر ارادی نقش علم و ادراکات و در نهایت عامل عمل و رفتار موثر است. شناخت اجزای هر یک از عوامل ارادی و غیر ارادی و تاثیر آنها در تنوع شخصیت می‌تواند مبنای ویژه برای نزع تعلیم و تربیت در سطح کشور قرار گیرد. بر اساس این شناخت، هر چه شخصیت انسان‌ها در جهت کامل‌تری داشته باشد (شخصیت ملکی)، نسبت به محیط زیست و محیطی و نیز بهره‌برداری مناسب از منابع محیطی و حفظ محیط زیست عمل و رفتار مناسب‌تری خواهد داشت. از این رو درک تنوع شخصیت انسان و درج آن در نظام‌های آموزشی به ویژه در سطوح دانش آموزی در جهت بهبود محیط زیست و حفظ آن برای نسل‌های آینده موثر خواهد بود.

علاوه بر این موارد، ضروری است در برنامه‌ریزی‌های محیطی بویژه آن دسته از طرح‌ها و برنامه‌هایی که به طور مستقیم با سکونت، فعالیت و معیشت انسان در ارتباط است جایگاه و تناسب نقش انسان، بازبینی و در فرایند برنامه‌ریزی تبیین گردد. به عبارت دیگر مطابق با مسائل و آموزه‌هایی که در این تحقیق مورد بحث و تحلیل قرار

گرفت، نگرش محتوایی انسان به محیط طبیعی و محیط زیست می‌تواند مبنا و محور برنامه‌ریزی‌های محیطی گردد. در چنین صورتی تحلیل‌های اولیه و وضع موجود در برنامه‌ریزی‌های محیطی می‌بایست با فرایندهایی که در تحلیل‌های نهایی برنامه‌ریزی محیطی به انجام می‌رسد بر پایه و تفکر چنین نگرشی مدون و مورد استفاده قرار گیرد.

References

- Ahmadi, A, 2016, Personality psychology from Islamic perspective, Thirteenth Edition, Amirkabir Press, 258P.
- Avicenna (Ibn Sina), H, 2019, The canon of medicine, Nineteenth Edition, Soroosh Press. 3547P.
- Farabi, A, 2009, Fosoul al-montaze'e, Translated by Hassan malekshahi, Second Edition, Soroush Press, 208P.
- Haque, A, Mohamed, Y, 2015, Psychology of Personality: Islamic perspective, Third Edition, Savalane Press. 288P.
- Ibn Khaldun, A, 2012, Muqaddimah, Translated by Mohammad Parvin Gonabadi, Nineteenth Edition, Elmifarhangi Press, 674P.
- Ikhwan al-safa', 2017, Epistles of the Brethren of Purity, First Edition, Mirasmaktoob Press, 412P.
- Khosronejad, Morteza, Ghomi, Mohsen, Sharifani, Mohammad, 2009, Theory of Substantial motion: Philosophical and Educational Consequences, Journal of Religious, Thought of Shiraz University Ser. 29, Winter 2009, pp. 91-116.
- Miller, J, 2013, Living in the Environment, Translated by Majid Makhdom, Thirteenth Edition, Tehran University Press, 351P.
- Mustafa Poor, Muhammad Reza, 2012, Intrinsic Value of Nature in View of Mullah Sadra Shirazi, Asra journal, no. 2, pp113-128.
- Rezaei, Ibrahim, Shanazari, Ja'far, 2017, A Review and Analysis of Man-Nature Relationship in Mulla Sadra's Philosophy, The Journal of Philosophical -Theological Research (JPTR), Vol.19, No. 3, Autumn 2017, Issue 73, pp. 5-24
- Sadr ad-Din Shirazi, M, (1981a), Divine witnesses (al-Shawahid al-rububiyya), Second Edition, Iran University Press, 834P.
- Sadr ad-Din Shirazi, M, (1981b), Secrets of the verses (Asrar al-ayat), First Edition, Iranian Institute of Philosophy Press, 233p.
- Sadr ad-Din Shirazi, M, (1981c), The Transcendent Philosophy of the Four Journeys of the Intellect (Al-Hikma al-muta'aliya fi-l-asfar al-'aqliyya al-arba'a), Third Edition, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Press, Vol. 1-9
- Sadr ad-Din Shirazi, M, 1984, Keys to the Unseen(Mafatih al-ghayb, Iranian Institute of Philosophy Press, 789P.
- Sadr ad-Din Shirazi, M, 1987, A Commentary upon the Qur'an (Tafsir al-Qur'an al-karim), Bidar Press, vol.1-7.
- Sadr ad-Din Shirazi, M, 2002, Breaking the Idols of Ignorance (Kasr asnam al-jahiliyya), First Edition, Sadra Islamic Philosophy Research Institute Press, 334P.
- Sadr ad-Din Shirazi, M, 1999, Divine Manifestations of the Secrets of Sciences that lead to Perfection,(Al-Mazahir al-ilahiyya fi asrar al-'ulum al-kamaliyya), First Edition, Sadra Islamic Philosophy Research Institute Press, 188P.
- Schultz, D, Schultz, S, 2015, Theories of Personality, Translated by Yahya Seyyed Mohammadi , Thirty-First Edition, Virayesh Press. 692P.
- Tabataba'I, M, 1999, The balance in interpretation of Quran (Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an), Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani, Eleventh Edition, entesharateeslami Press, vol. 1-20.